

25. Шварц Л.А. Условные рефлексы на словесные раздражители // Вопросы психологии. – 1960. – №1. – С. 86-98.
26. Шубин Э.П. Ассоциативная структура слова (на мат-ле англ. языка) // Структурные и статистические свойства английского языка: Уч. зап. – Т.64. – Вып.2. – Калинин, 1969. – С. 3-87.
27. Holyak K.G., Glass A.L., Man W.A. Morphological structure and semantic retrieval. J. of Verbal Learning and Verbal Behavior, 1976. – No.15. – P. 235-247.
28. Mackay D.G. Derivational rules and the internal lexicon. – J. of Verbal Learning and Verbal Behavior, 1978. – No.17. – P. 61-71.

The nature and characteristic features of the associations in retrospective word formation of modern Ukrainian are studied. The author understands the epidiigmatic associations as the complex connections in the process of correlation of the derived word with underlying one in the consciousness of the person. The experimental data from linguistics, psychology, physiology and other sciences are used in the investigation.

Марія Брус

ДЕРИВАТИ ІЗ СУФІКСОМ -ИЦ-А ТА З ПОХІДНИМИ ВІД НЬОГО ФОРМАНТАМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI-XVII СТ.

Основним способом творення фемінітивів в українській мові XVI-XVII ст. є суфіксація. За пам'ятками писемності XVI-XVII ст. налічується близько 500 фемінітивів, утворених суфіксальним способом. Вони становлять найбільшу частину слів серед загальної кількості апелятивів зі значенням особи жіночої статі.

Фемінітиви утворюються за допомогою таких дериваційних морфем: суфікса -к-а та похідних від нього формантів -инк-а (-ынк-а, -інк-а), -енк-а (-еньк-а, -єньк-а, -ейк-а, -ейк-а), -онк-а (-оньк-а, -ойк-а), -очк-а, -ечк-а (-счк-а), -ичк-а (-ычк-а), -унк-а (-уньк-а, -юнк-а), -анк-а (-янк-а), суфікса -иц-а та похідних від нього формантів -ниц-а, -лиц-а, -чиц-а, -лниц-а, -овиц-а, суфікса -н-а та похідних від нього формантів -ан-а (-анн-а), -ечн-а, -ичн-а, -евн-а, -овн-а, суфікса -ј-а та похідних від нього формантів -еј-а (-ѣ-а), -иј-а (-іј-а), суфікса -л'-а та похідних від нього формантів -һл'-а, -ил'-а, суфіксів -ин-я (-ын-я), -их-а (-іх-а), -ин-а (-ын-а), -ер (-ерь, -ерь, -єр, -ір), -ух-а (-ех-а, -ох-а), -овь, -ов-а, -от-а, -отк-а, -ен-а, -ох-а, -адј-а (-ади-я, -ади-я, -ады-я, -ады-я), -он-а, -ухн-а, -ус-я, -изн-а, -м-а, -ц-а.

У межах суфіксальних фемінітивів в українській мові XVI-XVII ст. численну групу становлять деривати, утворені за допомогою суфіксів -иц-а, -ниц-а. До цієї групи відносимо і фемінітиви на -лиц-а, -лниц-а, -овиц-а, -чиц-а, -ц-а.

За припущенням мовознавців, -иц-а – праслов'янський формант, який утворився внаслідок приєднання морфеми -ка до давньої форми жіночого роду на -і- [3; 291]. Первинна функція суфікса -иц-а демінутивна, як і форманта -к-а, однак із таким значенням морфема -иц-а була менш поширена, ніж суфікс -к-а, і поступово витіснялася ним, тоді як у південнослов'янських мовах залишилась основним демінутивним формантом [6; 8-9].

Фемінітиви на *-иц-а*, *-ниц-а*, *-лиц-а*, *-чиц-а*, *-лниц-а*, *-овиц-а*, *-ц-а* належать до давніх слов'янських конструкцій. Інтенсивне творення їх відбувалося ще на давньоукраїнському мовному ґрунті. Свідченням цього є фіксація таких слів у "Матеріалах" І.І.Срезневського (*блѣдница, королица, кърчмыница, мѣченица, наложьница, работница* тощо) [2; т. I, 117, 1290, 1414; т. II, 198, 296-297; т. III, 5]. Збільшення номінацій вказаної структури спостерігається у XIV-XVст., як засвідчує Словник староукраїнської мови XIV-XVст. (*владичица, королица, моученица, небожыца, племеница, тарица*) [5. I, 179, 499, 621; II, 32, 152, 381]. Значно розширилося коло таких фемінітивів у мові XVI-XVIIст. Нами виявлено у писемних пам'ятках цього періоду 209 фемінітивів на *-иц-а*, *-ниц-а*, *-лиц-а*, *-чиц-а*, *-лниц-а*, *-овиц-а*, *-ц-а*.

Деривати відзначеної структури поділяються на десубстантивні, девербативні і деад'єктивні утворення. Іменниковими основами мотивуються фемінітиви на *-иц-а*, *-ниц-а*, *-чиц-а*, *-овиц-а*.

У межах десубстантивних утворень виокремлюється 65 номінацій із суфіксом *-иц-я*. Творення їх відбувалося на базі непохідних, різних за будовою похідних основ загальних особових найменувань.

Невелика кількість фемінітивів на *-иц-я* мотивується простими за структурою особовими назвами: *вдова* – *Жывущыя в(ъ) чистости че(ст)ныя вдовицы* (ЗВП, 99), *діва* – *що ліля між терням, тим я була між дівицями* (СПл., 68), *пророк* – *люд... шлі къ... пророчицѣ* (К.ІСТ), *царь* – *як оная другая цариця Єлена* (ЖКО, 400), *пасербъ* – *пась(р)бица* Гри(ц)кова Рублє(н)кова, *уска(р)жалася... на Гри(ц)ка* (ЛРК, 100) тощо.

Для більшої кількості фемінітивів із суфіксом *-иц-я* дериваційною базою є похідні назви чоловіків (суфіксальні, префіксальні, складені). За структурою твірних основ фемінітиви на *-иц-я* поділяються на такі СМ:

– основа на *-икъ* (з усіченням *-икъ*) + *-иц-а*: *окаянникъ* – *А она окаянница.. дитя в озеро вкинула* (К.ІСТ), *вѣтетчикъ* – *Маріа... будучи в(ъ)шететницею, молилася* *преч(с)той двѣ* (ГКР, 262) тощо,

– основа на *-ецъ* (з усіченням *-ецъ*) + *-иц-а*: *облюбенецъ* – *Юліанъ... в(ъ)заль собѣ Василису за облюбеницу* (ГКР, 265), *чернецъ* – *О женахъ и ѿ двѣцахъ, и ѿ писме(н)ныхъ че(р)ницахъ* (ЗВП, 99) тощо;

– основа на *-ык-а* + *-иц-а*: *владыка* "володар, вепитель" (Бог) – *прѣбл(а)гословенѣи вл(ади)чици нашеи б(огороди)ци* (ССУМ, 4, 93);

– основа на *-адъ-а* (з усіченням *-ъ*) + *-иц-а*: *попадъ* – *Обачиш. обачиш що в попадицы лучше, нежели в свѣтской молодежи* (ЧВ, 393);

– префіксальна основа + *-иц-а*: *прелюбодѣи* – *Прелюбодѣица*. *Adultera. Pellex* (ЛК, 492);

– складена + *-иц-а*: *любодѣи* – *любодѣица*. *Adultera. Succuba alieni lecti. Pellex* (ЛК, 465).

Більшість фемінітивів на *-иц-а* за структурою співвідносяться з вивідними словами, а деякі формально складніші від них. Деривати структурно співвідносні з твірними, можна було б мотивувати основами, від яких походять паралельні маскулінні назви. Проте такі апелятиви зі

значенням особи жіночої статі слід розглядати як відмаскулінні конструкції. Вони формуються за аналогією до дериватів, утворених від структурно співвідносних назв чоловіків. Інша річ, що на протікання процесу їх деривації впливають морфологічні особливості сполучуваності суфікса *-иц-а*, зумовлені несумісністю його з маскулінними формантами. Причиною такої несумісності є неможливість поєднання морфем з тотожним значенням [1; 10]. У результаті цього маскулінні форманти змінюються на фемінітивні.

Крім усічення суфіксальних морфем твірних основ *-икъ*, *-ецъ*, *-ык-а*, *-ја* (*валечникъ* - *валечница*, *боголюбецъ* - *боголюбица*), творення дериватів на *-иц-а* може супроводжуватися ще переміщенням наголосу, чергуванням звуків /*д' / - / д /*, /*л' / - / л /* (*попадя* - *попадица*, *король* - *королиця*).

Фемінітиви із суфіксом *-иц-а* мотивуються моносемантичними основами, повністю детермінуючись їх значенням, а окремі фемінітиви розвивають додаткові значення. У процесі деривації більшість фемінітивів набуває модифікаційне словотвірне значення (*галмужникъ* - *галмужница*, *блудникъ* - *блудница*). Кілька дериватів реалізують одночасно модифікаційне і мутаційне словотвірні значення (*цар* - *царица* "титул", "дружина царя").

Досить поширені серед десубстантивних фемінітивів деривати із суфіксом *-иц-а*. У писемних джерелах відзначено таких 123 номінації.

Деякі фемінітиви на *-иц-а* продукуються непохідними особовими назвами: *слуга* - *И свою челядь... слугы, служницъ*, што бы научивъ есь и доганявъ имъ (К.ССУМ), *супругъ* - *супружница* жена шлюбная (ЛІА, 190), *сестра* - *от сестрыныч моее облюбенницы Вашей Милости* (АС, VI, 134).

Основна частина дериватів із суфіксом *-иц-а* утворюється від похідних маскулінних назв, відповідно до структури яких визначаються такі СМ:

- основа на *-аръ* + *-иц-а*: *рибаръ* - *piscatrix*, *риба(р)ница* (ЛС, 317);
- основа на *-унъ* + *-иц-а*: *кощунъ* - *mita*, *mitula*, *кощун(н)ица* (ЛС. 269),

- основа на *-тель* + *-иц-а*: *учительъ* - *pra(e)sert(r)ix*, *учитель(ъ)ница* (ЛС, 324), *губительъ* - *за те богъ гдѣителницѣ сынов своих . погубит* (К.ССУМ), *единоревнительъ* - *яко правдивая ученица Христова і единоревнительница* святым апостолом (ЖКО, 400) тощо;

- основа на *-ецъ* (з усіченням *-ецъ*) + *-иц-а*: *хлѣботворецъ* - *Хлѣботворица*. *Pistrix*. *Panifica* (ЛК, 526), *двоєсловѣць* - *Навадница* *Клеветница*, *двоєсловница*, *звадница*, *дѣдчица* (ЛБ, 68), *стихотворецъ* - *poetria*, *стихотво(р)ница* (ЛС, 319) тощо;

- префіксальна основа + *-иц-а*: *подругъ* - *sociatrix*, *супружница*, *подружница* (ЛС, 374),

- складена основа + *-иц-а*: *чародѣй* - *козакъ... покъладал скаргу свою на тую безецную чародѣицу* (К.ІСТ).

Фемінітиви із суфіксом *-иц-а*, які мотивуються похідними маскулінними назвами, характеризуються різними особливостями творення. Одні з них зумовлюються дериваційно простішими основами, не викликаючи сумнівів з приводу своєї мотивації. Інші фемінітиви походять від структурно співвідносних іменників, зокрема номінацій на *-никъ*, *-ецъ*,

що не виключає можливості творення їх від основ, якими мотивуються назви чоловіків. Однак, незважаючи на співвідношення жіночих і чоловічих номінацій з формального боку, дериваційною базою для таких фемінітивів виступають, як правило, маскулінні назви. Продуктуванню дериватів від структурно співвідносних маскулінних назв сприяють і морфологічні особливості – усічення маскулінних суфіксів.

У семантичному відношенні відмінності між твірними і похідними словами зводяться до появи в похідних семи “жіночість”. Фемінітиви з формантом *-ниц-а* мотивуються моносемантичними словами і набувають модифікаційне словотвірне значення (*рачитель - рачителница*) або модифікаційно-мутаційне (*танечникъ - танечница* “танцюристка”, “розпусница”).

Процес деривації деяких фемінітивів з формантом *-ниц-а*, крім усічення суфіксів *-никъ, -ецъ* у твірних словах (*завистникъ - завистница, хитрословець - хитрословница*), супроводжується нерегулярним чергуванням звуків /л’/-/л/ (*кормитель - кормителница*), нарощенням форманта та зміщенням акценту в одному слові (*сестра - сестреница*).

У межах десубстантивних утворень наявні ще фемінітиви із суфіксом *-ц-а*: *чародѣ(й)ца, балвохваца* “поганка”, *зрайца* “зрадниця”, *ходатайца* “заступниця”. Слово *чародѣ(й)ца* мотивується складеною маскулінною назвою *чародѣи* – *сага, чародѣ(й)ца* (ЛС, 359). Деривати *балвохваца, зрайца, ходатайца* зумовлюються суфіксальними іменниками *балвохвалець* (з усіченням *-ецъ*), *зрадникъ* (з усіченням *-икъ*), *ходатай*, не без впливу польських дериватів на *-ц-а*: Стаж Фекла, двца и мчница, умерлую матку свою *балвохвалцу*, млтвами своїми вос(с)крсила (ГКР, 183), До чого сѧ и сама тая *зра(й)ца* доброво(л)нѧ, кгда ей питали(с)мо, при(з)наласѧ (ЛРК, 26), *conciliatrix, conciliatricula, ходата(и)ца, примирите(л)ница* (ЛС, 134). Фемінітиви із суфіксом *-ц-а* реалізують модифікаційне словотвірне значення жіночості.

Суфікс *-овиц-а* виділяється у структурі номінацій *отроковица, синовица*. Ці фемінітиви мотивуються непохідними чоловічими назвами *отрокъ, синъ; поведѣ(м) отроковицю* в црковъ гню (УЕ № 29519, 155зв.), *Кроль свою синовицу, брата своего... дочку, отдаѣ за Яна Замойского канцлѣра* (КИСТ) “дочка брата”. Дериват *отроковица* має модифікаційне словотвірне значення жіночості, а дериват *синовица* – мутаційне значення.

Формант *-чиц-а* характерний для слова *сестричица* “дочка сестри”. Іменник *сестричица* утворюється від непохідної назви *сестра* з допомогою морфеми *-и-*; и господство ми заплаших оуси тоти... и *сестричичи* си, настаси, и племеници их, васоуткы (К.ССУМ). Деривату *сестричица* властиве модифікаційне словотвірне значення.

Крім десубстантивних фемінітивів, виділяється незначна кількість відприкметникових і віддієслівних дериватів. Ад’єктивними основами зумовлюються фемінітиви із суфіксом *-иц-а*, а саме деривати *дѣдчица, правица, ближица*: *Навадница*: *Клеветница, двоесловница, звадница, дѣдчица* (ЛБ, 84), *Правица. 2. Дѣвственница* (ЛБ, 34), *Пелагіа. ближица, пѣчиннаа* (ЛБ, 227).

До віддієслівних фемінітивів належать деривати із суфіксом *-иц-а*. Це іменники *шепотниця, положниця, рожениця, порожениця, подложниця, заложниця, наложниця*; Ω бгоме(р)зскихъ баба(х) *шепотницяхъ* (ЗВП, 101), (баби) жидовскіе дѣти отъ *положницъ* приймали (К.ІСТ), *Роженица*: Магица, породѣла, *пороженица* (ЛБ, 109), *Подложница, заложница, наложница* (СС, 143) “розпусниця”.

Девербативними утвореннями є також фемінітиви із суфіксами *-лиц-а, -лниц-а*, зокрема іменники *дошлиця, кормилця, кормилница* зі значенням “жінка, яка годує чужу дитину”: Мамка, *дошлиця, ко(р)милница*, *питателница* (СС, 126), *Питателница*: Дошлиця, мамка, *кормилця* (ЛБ, 84).

Характер мотивації зазначених відприкметникових і віддієслівних дериватів є неоднозначним. Такі фемінітиви можуть утворюватися і від співвідносних маскулінних номінацій. Однак до відприкметникових конструкцій нами не виявлено паралельних маскулінних назв. Віддієслівні деривати корелюють за значенням з відповідними назвами чоловіків, напр., *кормилникъ - кормилница*. Проте співвідносні з ними найменування є, очевидно, результатом оберненого способу деривації і утворюються від фемінітивів [4; 27]. Це пов'язано зі значенням віддієслівних фемінітивів, які характеризували осіб за ознаками, не властивими чоловікам.

За словотвірною семантикою відприкметникові і віддієслівні фемінітиви – мутаційні деривати. Творення окремих девербативних конструкцій супроводжується усиченням дієслівних суфіксів *-а-ти, -и-ти* (*шепотати - шепотниця, подложити - подложница*), нарощуванням деривативної морфеми (*родити - роженица*).

Таким чином, в українській мові XVI-XVII ст. суфікс *-иц-а* та похідний від нього *-ниц-а* є продуктивними засобами творення фемінітивів, і деривати з такими формантами переважають у межах фемінітивів. Непродуктивними є деривати, утворені за допомогою суфіксів *-лиц-а, -чиц-а, -лниц-а, -овиц-а, -ц-а*.

1. Іщенко Т.А. Валентність суфікса *-иц(я)* в апліативах української мови: Автореф. дис. канд. філол. наук – Дніпропетровськ: 10.02.01 / Дніпропетр. держ ун-т, 1997 – 15 с.

2. Матеріали для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам И.И. Срезневского. В 3т./ Издание отделения русского языка и словесности императорской Академии Наук – Санктпетербург: Типография Императорской Академии Наук. 1893 – Т.І – 1420 с. + 49 с.; 1895. – Т.ІІ – 1802 с.; 1903 – Т.ІІІ – 1684 с. + 272 с. + 13 с.

3. Мейе А. Общеславянский язык. – М. Изд-во иностр. л-ры, 1951. – 491с.

4. Моисеев А.И. О так называемом “обратном словообразовании” // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент: Укитувчи, 1975. – Ч. І. – С 24-30.

5. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. / Редактори Л.Л.Гумецька, І.М.Керницький. В 2т. / АН УРСР Ін-т усьох наук. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. І – 630 с.; 1978. – Т. 2. – 591 с.

6. Токар В.П. Історія суфікса *-к(а)* в українській мові – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет імені 300-річчя возз'єднання України з Росією, 1959 – 50 с.

Список використаних джерел

АрхЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Кисвском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе – К., 1909 – Ч.8 – Т.ІІІ.

AS Archiwum ksiazat Lubartowiczow Sanguszkow w Slawucie Lwow, 1910. Т.VІ.

- ГКР – Галаятовський Іоаникій. Ключ розуміння / Підгот. До вид. І.П.Чепіга – К.: Наук. думка, 1985. – 443с
- ЖКО – [Житіє княгині Ольги] // УЛ II. – С. 394-403
- ЗВП – Зіновійв Клименгій Вірші. Приповісті посполиті. – К.: Наук. думка, 1971 – 391с.
- КІСТ– Картотека до Історичного словника українського язика Тимченка. Інститут українознавства ім. І Крип'якевича НАН України. – Львів.
- К.ССУМ – Картотека до словника української мови XVI – I пол. XVII ст. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Львів
- ЛА – Лексисъ съ толкованіємъ словенскихъ мовъ просто съ предисловіємъ архимандрита Амфилохія // ЛЗ. – С.175-194.
- ЛБ – Беринда П. Лексикон словенороский К. 1627 / Підгот. тексту і вступ. Ст. В.В. Німчука. – К. В-во АН України, 1961. – 272 с
- ЛК – Лексикон словено-латинський Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підгот. До вид. В.В. Німчук. – К., 1973. – С. 421-540.
- ЛРК – Лохвицька ратушна книга II пол. XVII ст. (Збірник актових документів) / Відп. ред. І.П.Чепіга. – К.: Наук. думка, 1986. – 220 с.
- ЛС – Є.Славинецький Лексикон латинський // Лексикон латинський Є.Славинецького. Лексикон словено-латинський Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К., 1973. – С.59-420.
- СПл. – ΘΡΗΝΟΣ, тобто Плач єдиної святої вселенської Апостольської східної церкви Мелетій Смотрицький // УЛ II. – С. 67-92
- СС – Синоніма славенороскаѧ // ЛЗ. – С. 175- 194.
- ССУМ – Словник української мови XVI – I пол. XVII ст. – Львів, 1994. – Вип. 1. – 151 с., 1994. – Вип. 2 – 151с., 1996 – Вип. 3. – 251с., 1997. – Вип. 4. – 259 с.
- УЄ №29519 – Учительне євангеліє. – З території Бойківщини, XVI ст.
- ЧВ – Вірші-пісні із співаників. Із рукописного збірника бібліотеки Музею Чарторийських // УЛ II – С. 349-367.

The article highlights the word-formation of the feminine nouns with the help of the suffixes and its derivatives. It analyzes the feminine nouns belonging to different styles in the Ukrainian language of the XVI th – XVII th centuries.

Оксана Скварок

ДЕРИВАЦІЙНІ ІНТЕНЦІЇ ТВІРНОГО СЛОВА У ТЕОРЕТИЧНОМУ І ПРАКТИЧНОМУ АСПЕКТАХ

Становлення і утвердження у сучасній дериватології основоцентричного напрямку у вивченні словотвору зумовило появу ряду нових теоретичних і практичних проблем. Основоцентричне дослідження словотвору як дослідження ономасіологічне, що тісно пов'язує словотвір з теорією номінації і активною мисленнево-мовленнєвою діяльністю людини, передбачає “активний” підхід до словотворчих одиниць, коли аналіз цих одиниць здійснюється в динамічному, функціональному аспекті. Формуванню ономасіологічного підходу до вивчення словотворчих явищ сприяло посилення уваги до проблем процесу породження вторинних номінативних одиниць і орієнтація на пріоритети мовця [5].

Ідея висунення на перший план ономасіологічних аспектів аналізу функціонування одиниць словотвору з домінуванням напрямку “від інтенції (задуму) – до мовної форми реалізації” [6; 7] виникла в рамках функціонального напрямку і знаходить свій подальший розвиток у сфері